

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.105>

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ЯК КАТЕГОРІЯ В ІСТОРІЇ ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України;
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Конституціоналізм як категорія в історії правової думки.

Вказується, конструкція «конституціоналізм» досить міцно увійшла в обіг сучасної науки. Термін «конституціоналізм» має гуманітарну етимологію, однак на сьогоднішній день активно використовується й в природничих науках. В той же час в основному категорія «конституціоналізм» фігурує в гуманітарних науках, а найбільш інтенсивне її використання здійснюється в юридичній науці.

Відзначається, майже кожна сучасна держава має конституцію в сенсі конституційної структури та встановлених процедур для ведення економічних, соціальних, політичних, юридичних та інших справ. Але наявність у державі конституції ще не дозволяє міркувати про її конституційність. Попри це, конституційність держави аж ніяк не вичерпується тим, що в ній існує основний закон, можливо, який закріплює певний компроміс соціально-політичних сил, що встановлює той чи інший державний устрій і компетенцію органів влади. Конституційність не обмежується й тим, що цей основний закон володіє реальним і практичним верховенством щодо решти законів і може бути змінений лише шляхом особливої законотворчої процедури. Це необхідні, але недостатні ознаки конституціоналізму. У державі може бути конституція, але не може бути конституціоналізму, і навпаки.

Автори роблять висновки, незважаючи на всі відмінності між вищенаведеними моделями конституціоналізму, існують загальні принципи, що дозволяють описати конституціоналізм як правовий принцип, а саме: 1) верховенство

правових законів і серед них конституції як основного закону; 2) юридичні гарантії прав і свобод особи; 3) інституційно-правова організація державної влади (розподіл по горизонталі та вертикалі). Причому, варто зазначити, що універсальність цих принципів пов'язана саме з переходом західного суспільства від релігійного світорозуміння до раціональної картини світу ще в епоху Відродження та Нового часу, який змінює уявлення людини про державу та суспільство, з оформленням класичного ліберального типу громадянського суспільства, появою автономної особистості.

Ключові слова: парадигма, сучасний український конституціоналізм, конституційний лад, конституція, перетворення конституції, конституційне законодавство, конституційно-правова реформа, публічна влада, конституційний транзит, конституційна модель влади.

Byelov D.M., Bielova M.V. Constitutionalism as a category in the history of legal thought.

It is indicated that the construction «constitutionalism» has quite firmly entered the circulation of modern science. The term «constitutionalism» has a humanitarian etymology, but today it is also actively used in the natural sciences. At the same time, the category «constitutionalism» mainly appears in humanities, and its most intensive use is carried out in legal science.

It is noted that almost every modern state has a constitution in the sense of a constitutional structure and established procedures for conducting economic, social, political, legal and

other affairs. But the existence of a constitution in the state does not allow us to speculate about its constitutionality. Despite this, the constitutionality of the state is by no means exhausted by the fact that there is a basic law in it, perhaps which establishes a certain compromise of socio-political forces, which establishes one or another state system and competence of authorities. Constitutionality is not limited to the fact that this basic law has a real and practical supremacy over the rest of the laws and can be changed only through a special law-making procedure. These are necessary but insufficient features of constitutionalism. A state can have a constitution, but there can be no constitutionalism, and vice versa.

The authors conclude that, despite all the differences between the above models of constitutionalism, there are general principles that allow us to describe constitutionalism as a legal principle, namely: 1) the supremacy of legal laws and among them the constitution as the basic law; 2) legal guarantees of a person's rights and freedoms; 3) institutional and legal organization of state power (horizontal and vertical distribution). Moreover, it is worth noting that the universality of these principles is connected precisely with the transition of Western society from a religious worldview to a rational picture of the world as early as the Renaissance and the New Age, which changes a person's perception of the state and society, with the design of a classical liberal type of civil society, the emergence autonomous personality.

Key words: paradigm, modern Ukrainian constitutionalism, constitutional system, constitution, transformation of the constitution, constitutional legislation, constitutional-legal reform, public power, constitutional transit, constitutional model of power.

Постановка питання. Визначення критеріїв оцінки тих чи інших юридичних понять належить до «вічних», до кінця не вирішуваних проблем права. В їх тлумаченні часто є більше суб'єктивної волі нормотворця або вченого, ніж юридичної логіки. В той же час, справедливо й протилежно: навіть саме повне визначення не може відобразити все багатоманіття правовідношень, бути застосовним до всіх однотипних випадків. Отже складно формулювати «чіткі» поняття і визначення в конституційному праві: теорія та практика національного й зарубіжного конституціоналізму ще відносно молода, їх категоріальний апарат остаточно ще не сформувався.

Конструкція «конституціоналізм» досить міцно увійшла в обіг сучасної науки. Термін «конституціоналізм» має гуманітарну етимологію,

однак на сьогоднішній день активно використовується й в природничих науках. В той же час в основному категорія «конституціоналізм» фігурує в гуманітарних науках, а найбільш інтенсивне її використання здійснюється в юридичній науці.

Аналіз джерельної бази. Спеціально теорія та історія конституціоналізму в Україні досліджувалася такими вітчизняними ученими, як: А. Георгіца, В. Кампо, А. Крусян, О. Мироненко, М. Орзіх, М. Савчин, І. Словська, Н. Стецюк, П. Стецюк, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко. До окремих проблем формування та теорії конституціоналізму звертаються у своїх дослідженнях такі вітчизняні та зарубіжні вчені: Е. Барендт, Н. Боброва, С. Головатий, В. Журавський, М. Козюбра, І. Кравець, О. Марцеляк, О. Прієшкіна, А. Селіванов, Ю. Тодика, В. Федоренко О. Фрицький, А. Шайо та ін.

Автори ставлять собі за **мету** розглянути категорію «конституціоналізм» крізь призму історико-правової думки.

Виклад матеріалу дослідження. Слід зазначити, що принцип обмеження державної влади в юридичній науці називається саме «конституціоналізмом». Глибоких розбіжностей у визначенні цей принцип не викликає. Однак подібна єдність думок щодо змісту конституціоналізму видається уявною. Досить порушити ряд питань, щоб виявити, що це поняття, незважаючи на свою давність, належить до спірних.

Так, перш за все в контексті організації та функціонування держави та суспільства, досить важливим, на наш погляд, є визначення терміна «обмеження». Як розуміти *обмеження* – як «обмеження – невтручання у що-небудь» або як «обмеження – втручання, проте засноване на праві, законі?». Або інше питання, яке також має велике практичне значення: «Де межі втручання держави в приватне життя людини, достатні для забезпечення гармонії загальних і особистих інтересів?». Не менш актуальним є й питання про те, хто та як встановлює такі обмеження – або держава сама себе обмежує, або це робить громадянське суспільство? До того ж, як засвідчує історичний досвід, наявність формальної конституції зовсім не означає встановлення режиму конституціоналізму у відносинах суспільства та держави [1, с. 34].

Майже кожна сучасна держава має конституцію в сенсі конституційної структури та встановлених процедур для ведення економічних, соціальних, політичних, юридичних та інших справ. Але наявність у державі конституції ще не дозволяє міркувати про її конституційність. Попри це, конституційність держави аж ніяк не вичерпується тим, що в ній існує основний закон, можливо, який закріплює певний компроміс соціально-політичних сил, що встановлює

той чи інший державний устрій і компетенцію органів влади. Конституційність не обмежується й тим, що цей основний закон володіє реальним і практичним верховенством щодо решти законів і може бути змінений лише шляхом особливої законотворчої процедури. Це необхідні, але недостатні ознаки конституціоналізму. У державі може бути конституція, але не може бути конституціоналізму, і навпаки [2, с. 25].

На підтвердження цього досить розглянути досвід Великобританії, яку справедливо відносять до конституційних держав, хоча вона і не має писаної конституції. У цьому контексті конституціоналізм становить сукупність таких правових, організаційних, політичних, соціально-економічних, психологічних, етичних, культурно-історичних та інших умов, при яких право функціонує як досить ефективний обмежувач державної влади.

Багато в чому розуміння конституціоналізму складалося на межі соціокультурних традицій конкретного суспільства, які диктували певний образ держави, розуміння свободи, ієрархію цінностей, характер відносин особи та влади. Тому первинне призначення терміна «конституціоналізм» як політико-правового принципу обмеження державної влади конституцією в різних культурних середовищах набувало додаткових рис та властивостей.

Ймовірно, тому різні традиції в дослідженні конституціоналізму сформулювали різні підходи при його аналізі. По крайній мірі, в історії політико-правової думки виділяють академічну (євроконтинентальну) традицію, яка тяжіє до обґрунтування його універсальності як політико-філософського принципу та прагматичну (англо-американську), що прагне розглядати конституціоналізм як засіб забезпечення індивідуальної свободи [3, с. 102].

Спільним для обох традицій є пошук оптимальної моделі взаємовідносин особи та влади, держави та суспільства [4, с. 6-7]. Згадані традиції є моделями так званого класичного конституціоналізму, який проголошує та на практиці утворює концепції природних і невід'ємних прав індивіда, рівності громадян перед законом, недоторканності особи, верховенства законів, суспільного договору, розподілу влад, народного представництва, відповідальності влади перед народом тощо [5, с. 16].

Класичний конституціоналізм остаточно сформувався з появою перших конституцій (Великобританія, США, Німеччина, Франція) як єдиних нормативно-правових актів, що є законами країни й актами найвищої юридичної сили, утвердженням думки про те, що суспільство, в якому не забезпечені гарантії прав особи та поділ влади, не має конституції [6, с. 134-135; 7, с. 33-34; 8, с. 46-51].

У науці конституційного права існує також подібний поділ на т.зв. негативно-лібертарне та позитивно-лібертарне розуміння конституціоналізму. При цьому прихильники негативно-лібертарного розуміння конституціоналізму стверджують, що саме він породив історично перший режим відносин держави та суспільства. Він склався в англо-саксонських країнах, що належать до системи загального права. Основними поняттями англо-американської моделі конституціоналізму є свобода людини, що реалізується в громадянських правах, і принцип невтручання держави в простір свободи людини. Така модель конституціоналізму характеризується винятковою роллю громадянського суспільства [9, с. 58].

Домінуючою цінністю тут є саме права і свободи людини і громадянина, які не залежать від держави, бо вона – вторинна щодо громадянського суспільства та людини. Громадянське суспільство саме визначає структуру, завдання та компетенцію держави. Такі ідеї були виражені ще в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (4 липня 1776 р.), згідно з якою всі люди створені рівними та наділені невідчужуваними правами, для забезпечення яких людьми засновуються державні органи. В разі, якщо форма уряду стане згубною для цілей народу, він має право скинути його, навіть за допомогою повстання.

Метою конституціоналізму є підпорядкування держави волі громадянського суспільства через обмеження першої. Цей режим взаємовідносин суспільства, держави та особи називають негативно-ліберальним, оскільки тут свободу людини держава не може ні обмежити, ні розширити. Свобода, як і інші природні права є невідчужуваними, священними, належать людині від народження та не залежать від держави. Єдиним природним обмежувачем свободи людини є свобода іншого, причому ці «рамки» встановлюються, регулюються так само не державою, а громадянською релігією. «Верховенство права» означає верховенство прав і свобод людини та громадянина. Конституціоналізм і конституція носять тут договірний характер [1, с. 45].

Усі ці особливості викликані цілим рядом причин. По-перше, це етнічна та культурна однорідність суспільства, що дає згоду на визначення цілей нації і способів їх досягнення. Географічне положення також має величезне значення, адже держави з таким видом конституціоналізму є, як правило, острівними. Підпорядкованість держави викликана її історичною слабкістю та, одночасно, силою, розвиненістю громадянського суспільства [1, с. 36].

У рамках негативно-ліберального конституціоналізму можна виділити два його конкретно-історичні різновиди: формально закріплений

конституціоналізм і формально не закріплений. Вони розрізняються наявністю (США) або відсутністю (Великобританія) писаної конституції.

У громадянському суспільстві народ суверенний, оскільки над ним не тяжіє ніяка інша влада, крім влади власної волі і сили об'єднання. Простір державної влади обмежений суспільним договором у формі конституції. Всі проблеми, що виникають у різних сферах життя суспільства вирішуються силами самого суспільства, соціальних груп, індивідами, за винятком тих, що обумовлені в законі.

У цьому сенсі негативно-лібертарний варіант конституціоналізму чітко розмежовує сферу публічного та приватного життя, а формою взаємовідносин держави та суспільства є конституційна держава. Реальність, дієвість громадянських прав і свобод досягається розвиненістю судового захисту цих прав. Однак, принцип невтручання держави в життя громадянського суспільства не сприяв забезпеченню гармонії соціальних інтересів на основі християнських заповідей. Навпаки, скорочення регулюючих начал держави сприяло тому, що сильний пригнічував слабого, багаті – бідних, і як наслідок, зростало невдоволення незаможних [1, с. 48].

Спробою подолати негативні наслідки конкуренції стало позитивно-лібертальне розуміння конституціоналізму. У рамках даної моделі, що розвивалася в Німеччині, ідея конституціоналізму була одягнена в концепцію правової держави.

Євроконтинентальна модель конституціоналізму властива державам з романо-германською правовою системою. У ній акцент робиться на особливу роль держави в житті суспільства. Вважалося, що тільки сильна держава здатна гарантувати захист прав людини, її індивідуальну свободу. Порядок у суспільстві, національна єдність у концепції правової держави ставляться вище від свободи особистості, бо свобода досягається через порядок, гарантований державою. Мета конституціоналізму полягала в тому, щоб «зрівняти» державу та громадянське суспільство в їх спільному спілкуванні [10].

Модель взаємини держави, громадянського суспільства та людини характеризувалася як позитивно-лібертарна, оскільки свобода індивіда визначається та гарантується державою, хоча індивідуальна свобода для держави є головною цінністю. Так, у позитивно-ліберальному варіанті конституціоналізму намагалися поєднати два складні начала: сильна держава та ідея свободи громадянських свобод. Цілком очевидно, що об'єднати їх за пріоритетом одного з начал неможливо. Отже, відносини між державою та громадянським суспільством повинні будуватися на правових принципах: формальної рівності та незалежності учасників відносин, що і є тут

«верховенством права». Все це і призвело до концепції правової держави [11, с. 34].

Існує кілька причин виникнення такої моделі конституціоналізму. Етнічне, культурне різноманіття, релігійна неоднорідність, географічне положення («ущільнене» сусідство) неминуче призводило до воєн, для участі в яких необхідна наявність сильної держави, а це, в свою чергу, призводить до нерозвиненості, слабкості громадянського суспільства. Тому конституціоналізм та конституція носять октройований характер, і це, незважаючи на всі витрати, є величезним кроком уперед. У рамках такої моделі конституціоналізму існує тільки формально-закріплений конституціоналізм (писана конституція), оскільки ця модель належить до романо-германської правової системи, в якій основне джерело права – закон, що вимагає формального закріплення [12, с. 15].

У міру історичної еволюції обидва трактування конституціоналізму – англо-саксонська та євроконтинентальна, зблизилися, взаємодоповнили одна одну, зберігши при цьому свою індивідуальність. Сучасні визначення конституціоналізму в рамках євроконтинентальної та американської політико-правової науки досить близькі [13, р. 54]. Так, в «Американському політичному словнику» система конституціоналізму визначається як система конституційного правління, поява якого була, фактично, результатом боротьби за обмежений уряд. Отже, конституціоналізм тут розглядається досить вузько як «політичний принцип обмеженого правління, що підпорядковується написаному та ненаписаному договору (конституції) [14, с. 101].

Однак, європейські автори прагнуть більш змістовно визначити конституціоналізм. Вони розглядають його як систему правління, яка гарантує невідчужувані права та права людини, що базуються на розподілі влади й принципі парламентської більшості [13, р. 54]. Причому конституційна держава розглядається ними не як закінчена структура, готова до застосування, а як результат багатоступеневого, триваючого історичного процесу [15, с. 5].

Незважаючи на всі відмінності між вищенаведеними моделями конституціоналізму, існують загальні принципи, що дозволяють описати конституціоналізм як правовий принцип, а саме: 1) верховенство правових законів і серед них конституції як основного закону; 2) юридичні гарантії прав і свобод особи; 3) інституційно-правова організація державної влади (розподіл по горизонталі та вертикалі). Причому, варто зазначити, що універсальність цих принципів пов'язана саме з переходом західного суспільства від релігійного світорозуміння до раціональної картини світу ще в епоху Відродження та Нового часу, який змінює уявлення людини

про державу та суспільство, з оформленням класичного ліберального типу громадянського суспільства, появою автономної особистості [1, с. 33].

Висновки. Таким чином, багато в чому розуміння конституціоналізму складалося на межі соціокультурних традицій конкретного суспільства, які диктували певний образ держави, розуміння свободи, ієрархію цінностей, характер відносин особи та влади. Тому первинне призначення терміну «конституціоналізм» як політико-правового принципу обмеження державної влади конституцією в різних культурних середовищах набувало додаткових рис та властивостей.

Незважаючи на всі відмінності між вищенаведеними моделями конституціоналізму, існують загальні принципи, що дозволяють описати конституціоналізм як правовий принцип, а саме: 1) верховенство правових законів і серед них конституції як основного закону; 2) юридичні гарантії прав і свобод особи; 3) інституційно-правова організація державної влади (розподіл по горизонталі та вертикалі). Причому, варто зазначити, що універсальність цих принципів пов'язана саме з переходом західного суспільства від релігійного світорозуміння до раціональної картини світу ще в епоху Відродження та Нового часу, який змінює уявлення людини про державу та суспільство, з оформленням класичного ліберального типу громадянського суспільства, появою автономної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний: РК «Євро-стандарт», 2011. 400 с.
2. Белов Д.М. Конституційний лад, як основний елемент конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 24–28.
3. Белов Д.М. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часо-*

пис Київського університету права. 2012. № 1. С. 101–105.

4. Георгіца А.З. Теоретико-методологічні проблеми сучасного конституціо-налізму: Наукова доповідь. Чернівці: Рута, 2002. 41 с.
5. Словська, І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук спец. : 12.00.02 – «конституційне право». К., 2004. 211 с.
6. Шевчук С. Основи конституційної юрисдикції. К.: Український центр правничих студій, 2001. 299 с.
7. Бромхед П. Еволюция британской конституции. М.: Юрид. лит., 1978. 336 с.
8. Токвиль А. Демократия в Америке: Пер. с франц. 1994. 554 с.
9. Белов Д.М. Парадигма конституціоналізму: теоретичні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Випуск 18. С. 57–60.
10. Орзих М.Ф. Современный конституционализм: теория и перспективы развития. Современный конституционализм : междунар. науч.-практич. журнал / [под. ред. А. Юшин] г. Тирасполь. 2006. № 1. URL: http://www/kspmnr.com/MAG/?id_article_4da0dac591.
11. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: правова сутність та зміст. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2012. № 4 (Частина I). С. 32–35.
12. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. К., 2005. 212 с.
13. Pipers Worterbuch zur Politic. Band I. Politikwissenschaft. MUnchen – Zurich. Piper. 1989. 331 s.
14. Американський політичний словник. К., 2003. 512 с.
15. Державне право Німеччини. К., 2004. Т. 2. 311 с.